

Stanislav Balík, Michal Kubát: Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů

Dokořán, Praha, 2004, 167 str.

Jan Kysela*

Je tomu právě rok, co jsem měl na stránkách tohoto časopisu příležitost recenzovat zajímavou tuzemskou práci o demokracii, resp. demokraciích, včetně jejich různých hybridních forem.¹ Nedávno se na knižním trhu objevila nová publikace, tentokrát věnovaná nedemokratickým režimům, režimům totalitním a autoritativním, které po celé 20. století ve světě převažovaly. Můžeme tak s uspokojením konstatovat, že česká politologie již vcelku celistvě přiblížila téměř všechny formy vládnutí a jejich ideové zdroje v současném světě. Jistou mezeru snad představuje pouze výzkum tradičních konzervativních systémů (*J. Blondel*) v některých oblastech Afriky a Asie, což je však již spí-

še pole přecházející v přístupy politické antropologie a nadto dnes poměrně marginální.

Stanislav Balík a Michal Kubát jsou politology – přes své mládí – s bohatou publikační činností. V tomto případě jsou spoluautory, jejichž autorské podíly nelze přesně určit; dotazem jsem zjistil, že jsou zhruba poloviční. Poměrně útlá, ale o to přístupnější a čtivější, kniha je přehledně rozdělena do osmi kapitol a opatřena seznamem literatury. Hned v úvodu si dovoluji podotknout, že zájemci o hlubší studium budou postrádat poznámky pod čarou, resp. odkazy na jednotlivé tituly. V knize sice najdeme mj. řadu citátů, nebudeme si je však moci spojit s konkrétním dílem, je-li autor

* JUDr. Jan Kysela, Ph.D., Kancelář Senátu a Právnická fakulta UK

¹ VÍT HLOUŠEK A LUBOMÍR KOPEČEK (eds.): *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie* (Brno, 2003), 379 str.

citátu v seznamu literatury zastoupen vícekrát.

Kapitola první, s názvem „*Problémy s pojmoslovím*“, podává komentovaný přehled pojmů, které se v souvislosti se zkoumanými tématy objevují. Autoři píší o terminologickém chaosu a inflaci pojmů, jež začasť vedou k vytváření virtuální reality. Zabývají se antidemokratiem, extremismem, radikalismem a fundamentalismem. Posledně zmíněný výraz spojují jen s náboženstvím; užívání v politice je po jejich soudu nesmyslné, čímž si ale osobně nejsem příliš jist. Jak jinak bychom popsali přehnané lpění na určitých filosofických, politických či programových hodnotách? Dále v první kapitole najdeme označení forem vlády historicky determinovaných (absolutismus, despotie, tyranie) a nadčasových, určených obsahově (autokracie, diktatura, oligarchie, plutokracie, teokracie).

Druhá kapitola je nazvána „*Totalitarismus jako moderní fenomén*“. Již nadpis kapitoly vyjadřuje orientaci autorů v debatě o původu totalitarismu. Jedna strana hájí názor o totalitarismu jako imanentním rysu lidské povahy, patrném ve Spartě, *Kalvínově Ženevě* nebo u jakobínů, strana druhá tvrdí, že teprve moderní technika 20. století umožnila realizovat aspirace úplného potlačení svobody. Sama slova „totalitní“ a „totalitarismus“ pocházejí z 20. let 20. století od kritiků italských fašistů; teprve posléze je převzali fašisté samotní. Totalitarismus je ideálním typem, cílem, k němuž se konkrétní formy vlády pouze přibližují. Příkladem je komunismus a nacismus (*R. Preissner*), *V. Čermák* přidává i fašismus. Totalitarismy jsou politickými náboženstvími: ke zvýšení vlastní legitimacy využívají náboženských prvků, termínů či rituálů, dochází ke zbožštění rasy, třídy nebo státu... Následuje vypočítání základních charakteristik, mezi něž patří oficiální ideologie, masová politická strana vůdcovského typu, absolutní kontrola ozbrojených sil, kontrola masmédií, teror tajné policie a centrálně řízená ekonomika. Další z citovaných klasiků politických teorií doplňují třeba atomizovanou společnost vykořeněných jednotlivců nebo stálou politickou mobilizaci sloužící k identifikaci občanů s režimem. Naši dva autoři formulují také své vlastní znaky totalitních režimů. V závěru kapitoly prezentují klasifikace totalitarismu podle *J. J. Linze* (totalitní, pretotalitní, posttotalitní), *W. U. Friedricha* (teroristické, byrokratické, teokratické) a *W. Merkela* (komunistické, fašistické a teokratické totalitní režimy; diktatury vůdce a strany).

V kapitole třetí se seznamujeme s autoritarismem jako moderním fenoménem. Začínáme *Sartoriho* zkoumáním vztahu autority (vliv založený na prestiži) a autoritarismu, jež je shrnuto ve větě: „*Čím více je systém autoritativní, tím méně se opírá o autoritu.*“ *R. Aron* odlišuje autoritativní konzervativní režim, fašistický a komunistický režim. *J. J. Linz* autoritativní režim definuje limitovaným politickým pluralismem, mentalitou místo ideologií, absencí politické mobilizace (ta se objevuje jen ve fázi budování režimu) a existencí vůdce nebo malé skupiny osob uplatňují-

cích moc uvnitř špatně definovaných, ale předvídatelných hranic. Limitovaný pluralismus, jako opak neomezené soutěživosti, vede k heterogenitě zájmových skupin spojených ve vládnoucí koalici, která se doplňuje kooptací. Základní podmínkou pluralismu ale je loajalita k režimu. Zvláštním případem vyloučení z tolerovaného pluralismu jsou rasové či národnostní důvody. *Linz* je také autorem relativně obsírně komentované klasifikace autoritativních režimů, z nichž stojí za výslovné uvedení alespoň defektní a pretotalitní autoritativní režimy (mj. lidové demokracie středovýchodní Evropy po 2. světové válce) a posttotalitní autoritativní režimy, které *Linz* v 90. letech vydělil jako zvláštní typ vedle demokratických, totalitních a autoritativních režimů. Následně uvedená alternativní *Merkelova* klasifikace lépe zohledňuje třeba státy Perského zálivu nebo marcosovské Filipíny.

Čtvrtá kapitola se jmenuje „*Problém legitimacy v autoritarismu a totalitarismu*“. V úvodu jsou výtčeny čtyři koncepce legitimacy: tradiční (transcendentní hodnoty – božský původ, přirozená práva, tradice), liberálně-demokratická (garance politické participace občanů), legitimita přesvědčení (stávající model je prezentován jako vzorový model) a behaviorální (chybí alternativy, proto přijímáme toto panství). Legitimita vyrůstá z argumentů, symbolů, působení a procedur. Autoritarismus využívá zdrojů legitimacy z demokratických systémů a přidává své vlastní (charisma, obhajoba hodnot minulých generací, boj za zájmy národa, spolupráce tříd v harmonii korporativismu, technokratická legitimita kompetentní vlády apod.). Legitimita v totalitarismu bývá založena na konečném cíli, ideologii, rituálech; značný význam má též charisma výjimečného jednotlivce. Totalitní i autoritativní režimy mají společný problém, jímž je udržení legitimacy: chybí zde totiž její demokratické obnovování ve volbách.

V naší literatuře je svým zaměřením dosti výjimečná kapitola pátá: „*Autoritářská osobnost a politické vůdcovství – stručný náhled do politické psychologie*“. Klíčovým pojmem je „autoritářská osobnost“, který vznikl z výzkumů fašismu v rámci frankfurtské školy, jež vedly k formulaci tzv. kalifornské škály („F“ škála, kde „F“ znamená fašismus). Mezi atributy autoritářské osobnosti patří konvencionalismus, podřízenost vůči moci, agresivita, pověřivost, antiintrospekce atd.; zdá se přitom, že mírně převažuje pravice autoritářství. Na frankfurtskou školu navázala celá řada badatelů, z nichž např. *S. M. Lipset* se věnoval autoritářství dělnické třídy. Rozhodující proměnnou autoritářských sklonů osobnosti je míra vzdělání. Jiným dílčím tématem politické psychologie je politické vůdcovství definované vztahem k moci. Rozlišují se tři styly vůdcovství: autokratický, demokratický a liberální, přičemž ten poslední jmenovaný vlastně značí absenci vůdce – mocenská skupina vystupuje jako celek. Existuje rovněž několikrát vysvětlení toho, kdo a proč se vůdcem stává: může jít o specifické historické okolnosti (*Zeitgeist*), mimořádné schopnosti (*Great*

History Man) nebo výsledek vztahů s ovládanými, kdy je vůdcovo charisma výsledkem sociální percepce. Za dosti důležité považují tvrzení (*J. M. Post*) o komplementaritě vůdce a ovládaných, založené na vzájemném uspokojování psychologických a emocionálních potřeb (touha po moci, touha být veden, obdiv aj.).

Šestá kapitola nese název „*Totalitní ideologie a autoritativní mentalita*“. Ideologie, resp. mentalita, jsou náhražkou všeobecných voleb a garancí lidských práv v obhajobě nároků na vládu. Nejdříve se seznamujeme s neutrálním (*M. Schiger*) a pejorativním (*K. R. Popper, J. J. Linz*) pojetím pojmu ideologie, a to s důrazem na myšlenkový obsah v pevné struktuře. Mentalita je naproti tomu spíše způsobem myšlení a citění (váže se na obecné hodnoty jako vlastenectví, spravedlnost či ekonomický rozvoj), nekodifikovaným způsobem reakcí. Zatímco ideologie je orientována na budoucnost, mentalita na přítomnost a minulost. Jelikož mentalita příliš nepůsobí na emoce, odcizují se jí intelektuálové a studenti. Na toto obecné vymezení navazuje charakteristika fašismu, nacismu, komunismu, maoismu a korejské čučche coby ukázkou ideologií a následně i přiblížení mentalit v byrokraticko-militaristických a organicko-etatistických režimech jako byl *Frankův* nebo *Salazarův*. O mentalitu se jedná rovněž ve svérázném režimu libyjském.

Šedmá kapitola, „*Praktické fungování totalitarismu a autoritarismu*“, stručně líčí poměry v zemích zmiňovaných již v předchozích kapitolách: na empirickém materiálu si tak můžeme ověřit teoretické teze. Popisováno je Rusko za *Lenina* a *Stalina*, včetně změn bezprostředně následujících po *Stalinově* smrti, Německo, ukázkově totalitní Albánie (např. zrušení církve) a Kambodža. Z autoritativních režimů jsou uvedeny Španělsko, po mém soudu s velmi zdařilým vystižením fungování mocenského mechanismu, u nás nepříliš známé Portugalsko, jako rarita Svobodný stát Fiume (krátkodobé zřízení dnešní Rijeky po 1. světové válce v čele s *G. d'Annunziem*), Polsko, byl s totalitní etapou v letech 1947/48 – 1956, Maďarsko a konečně Singapur, který patří mezi hybridy mísící demokratické prvky (svobodné volby, legální opozice) s autoritářskými (trvale vládoucí strana prorůstající se státním aparátem).

V osmé kapitole, jež je nadepsána „*Závěr – srovnání vybraných aspektů některých autoritativních a totalitních režimů*“, najdeme tabulku přehledně srovnávající Německo, SSSR, Čínu, Itálii a Španělsko. Krom toho je zde deklarována potřeba kombinovaná znalostí (jedinečné) historie a politické teorie (mechanismy a principy fungování režimů).

Recenzovanou knihu považují za velmi užitečnou a intelektuálně podnětnou; nejde totiž o pou-

hou deskripci. Podíl historických ilustrací je adekvátní politologickým syntézám a zobecněním. Nejsem si jen jist, zda je nezbytně nutné užívat poměrně expresivních výrazů („směšný omyl“, „nesmyslné používání“ apod.), jímž se s nositelem ve společenských vědách tak často odlišného, byť možná mylného názoru, „snadno“ vypořádáme jako s hlupákem. Jazyk obou autorů je přitom dostatečně bohatý, aby v pasážích věnovaných *Orwellovi* nebo *Pol-Potovi* oslovil nejen čtenářovo ratio, ale i emoce. Mluvená řeč, včetně autory kritizované řeči novinářů, navíc bude vždy preferovat sousloví „krvavý tyran“ před „krvavým autokratem“.

K jazyku, resp. možná spíše apodiktické formulaci, se vztahuje i další pochybnost. Autoři v závěru kambodžského „medailonu“ uvádějí, že takto nutně vypadá společnost, která se pokusí marxistické ideály uvést do života. Je-li tomu tak, byly ostatní státy zijící ve stínu marxismu svázány pragmatismem, oportunistem nebo geopolitickými zájmy? Zkrátka soudím, že adverbium „nutně“ by vyžadovalo hlubší rozbor.

Meritorní připomínky mám vlastně jen dvě. Nezdá se mi úplně zřejmým, jaký vztah autoři spatřují mezi nacismem a fašismem. Leccos nasvědčuje tomu, že sdílejí názor *E. Noltheo* o obecném pojmu fašismu s několika konkrétními historickými variantami, mezi něž patří německý nacismus i italský fašismus, zcela jasné to však není (viz str. 101). Obdobně sporné je zařazení *Dolfussova* režimu v Rakousku, který je jednou označen jako organicko-etatistický (str. 116), podruhé jako byrokraticko-militaristický (str. 119).

Druhá připomínka směřuje k jednomu z atributů totalitarismu, jímž má být „legalistická obsese“, projevující se ve lpění na socialistické zákonosti, přičemž jde mnohdy jen o zdání (viz formální ústavy). Právě proto, že autoři odlišují totalitarismus, pre- a posttotalitarismus, měli možná zohlednit i dynamickou stránku vztahu režimu a práva. Otevřeně totalitní etapy vlády teroru jsou provázeny spíše odkazy na revoluční právní vědomí, právní citění německého národa a podobné kategorie. Dovolávání se psaného práva přichází např. v Československu na řadu až se stabilizací režimu, který si již „své“ právo stihl vytvořit. Socialistická zákonnost nadto byla zprvu pokusem o eliminaci naprosté zvláště orgánů aplikace práva, resp. různých složek té či oné státostrany. Sloužila tudíž právní jistotě; teprve posléze se proměnila v obsesi, ale nikoli legalistickou, nýbrž formalistickou.

Své připomínky však spíše než jako kritiku chápu coby součást diskuse, jíž by právě představená kniha měla vyvolat, a to nejen mezi politiky, ale také právníky.